

Олена Паламарчук, аспірантка

Інституту педагогіки АПН України
м. Київ

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті проведено аналіз інформаційних джерел з проблем громадянської освіти у розробках відомих вітчизняних педагогів.

Постановка проблеми. Український народ завжди прагнув до демократизації. А основою демократичного устрою держави повинна бути особистість зі світосприйняттям, властивим для її народу, яка б мала певні особисті (природні потреби, саморозвиток) та суспільні інтереси (обов'язки перед державою, сім'єю, громадськістю) і прагнула їх задовольнити демократичним шляхом. Така особистість повинна бути наділена громадянськими якостями – поєднанням моральних (національних і загальнолюдських цінностей), правових, патріотичних, духовних, культурних тощо. Від такого прагнення до демократії і розпочалося формування системи громадянської освіти (освіти для демократичної країни), властивої світосприйняттю конкретного суспільства, культури нації.

Аналіз досліджень та публікацій. Шляхи розвитку представника такої держави були покладені в основу численних праць відомих вітчизняних педагогів: В. Сухомлинського, О. Духновича, С. Русової, Г. Ващенко, К. Ушинського, І. Огієнка, А. Макаренка та інших. Уже тоді були зроблені перші спроби поєднання двох головних тенденцій (за О. Сухомлинською) – “виховання людини для держави” (суспільні інтереси) й “виховання людини для самої себе” (особистісні інтереси).

Виклад основного матеріалу. Шляхи розв'язання цієї проблеми шукав і Василь Сухомлинський. Будучи директором Павлівської школи, він визначив, що основними факторами впливу на розвиток особистості учня повинні бути:

- виховання засобами народних традицій;
- виховання любові до природи;
- виховання фізично досконалої особистості засобами праці як складова виховання людини для себе.

Потрібно “<...> виховувати не тільки людські відносини, не тільки приклад і слово старших, не тільки традиції, що дбайливо зберігаються в колективі, а й <...> матеріальні і духовні цінності” [13, IV, 89]. Сухомлинський зазначає, що “серед

найскладніших процесів духовного світу <учнів> на першому місці стоїть процес формування особистих переконань, особистих поглядів <...>, поведінки. Цей процес <...> залежить від емоційного виховання, <...> формування позитивних почуттів. Виховання почуття людяності – одна з найважливіших сторін становлення моральної культури” [13, IV, 193]. Виховання національної свідомості, “почуттів і переконань нерозривно пов'язане з розумовим, моральним, трудовим, ідейно-світоглядним, естетичним, емоційним становленням особистості” [13, I, 131]. Тому серед важливих чинників формування національної свідомості та полікультурних компетентностей особистості Василь Олександрович виділяє:

- виховання любові до рідної мови.

Сухомлинський знайомить дітей з українською художньою літературою, прищеплює повагу до письменників нашої країни. Веде з учнями бесіди про значущість для нації знання рідної мови.

- Поваги до народу.

Залучає учнів до допомоги людям літнього віку та дітям-інвалідам. Його завдання полягає у тому, щоб відкрити перед кожним вихованцем необхідність турботи та підтримки людей, які потребують уваги та допомоги, прищепити учням чуйність та сердечність.

- Поваги та збереження культури та традицій українського народу.

Ознайомлюючи своїх вихованців зі скарбами духовної культури, педагог залучає дітей до постановки народних свят, створює кімнату казок та куточок юних краєзнавців, у якому розміщена “карта району з позначенням місць, де відбулися визначні історичні події. Карту поступово поповнюють новими знахідками краєзнавців. Ця праця збагачує знання, виховує любов до Батьківщини” [13, IV, 124]. Педагог уважав, що виховати національно свідому особистість можна за тієї умови, коли в сім'ї і в школі пануватиме культ Матері й Батька, культ Дідуся і Бабусі, – саме так можна створити атмосферу поваги та

чуйності до материнської і батьківської праці.

- Повага та розуміння культури народів світу (формування полікультурних компетентностей).

Ознайомлюючи учнів з художніми творами, мистецтвом, музикою вітчизняних та зарубіжних авторів, В. Сухомлинський створює куточок образотворчих мистецтв. У кожному класі лунає музика, яка передає барви відчуттів, створюючи відповідну атмосферу.

Розвитком ідей громадянської освіти займався і відомий поет, прозаїк, драматург і публіцист, педагог-демократ, збирач української народної творчості, один з визначних представників культурно-історичного руху українців Закарпаття – О.В. Духнович. Він – автор першого українського посібника з педагогіки для учителів і батьків “Народна педагогія”. У його праці провідними були демократичні погляди. Олександр Васильович, як і Михайло Грушевський, “<...> гаряче захищав право українців Закарпаття на свою національну школу з рідною мовою навчання, побудовану у відповідності з інтересами і національними традиціями народу” [8, 69]. Його праці наповнені ідеями народності та природовідповідності (введення в навчальні плани основ сільського господарства). Основними факторами, які у взаємодії формують цілісну особистість, на його думку є **природа** (природні нахили людини), **наука і звичай**.

Духнович наголошував, що у школах слід вивчати вітчизняну історію (з якої діти дізнаються про героїв) та рідну літературу. Він уважав, що “щастя або нещастя людини залежить від народження, але більше – від морального виховання”. Особистість повинні формувати батьки (приклад батьків, супровід у життя в суспільстві) та вчителі (наука – основа розвитку розумових якостей), але передусім людина повинна сама розвивати свої природні здібності (саморозвиток).

Цікаво, що Духнович спрямував свою діяльність на розвиток “людини для суспільства” (зв’язок людини з державними, суспільними інтересами), а задоволення особистісних потреб (як прояв егоїзму) засуджував: “хто для себе живе, сам і помирає, а хто для людства – і після смерті житиме”. Покликанням людини, на його думку, була активна праця на благо держави (для досягнення суспільного ідеалу).

Виховання кожної особистості має вплив на суспільний розвиток. Тому педагог виступав за демократизацію освіти, за доступність школи всім верствам населення (і навіть в першу чергу зубожілого селянства), за навчання рідною

мовою. “<...> за допомогою морального оновлення суспільства шляхом належного виховання він хотів на демократичній основі розв’язати соціально-економічні проблеми, зокрема забезпечити кожній людині рівне право на життя і хліб <...>” [10, 127]. За його словами, ідеї гуманізму, патріотизму, солідарності, людської доброти, чесності, працьовитості, товариськості, правдивості, стриманості, “человечества”, “народолюбця” – повинні визначати ідейний цілеспрямований напрямок роботи в школі і бути визначальними в особистому творчому житті. Педагогічний процес повинен розглядатися як процес взаємодії і співпраці вчителя і учня.

Ідеї громадянської освіти помітною лінією проходять і в працях видатного педагога, дослідника народного фольклору та етнографії, автора концепції національного виховання Софії Русової, яка входила разом з В. Антоновичем, М. Драгомановим, П. Житецьким, П. Чубинським, М. Лисенком, М. Старицьким та Ф. Вовком до “Київської громади”, що займалася дослідженням етнографії, словесності, історії, мови та економіки. Провідні ідеї її концепції присвячені добре організованій школі як осередку виховання громадянина, націоналізації освіти, етнічному вихованню, що забезпечує демократизацію освіти, полікомпетентності (через пошану до свого народу формується пошана до інших народів).

Під час своєї педагогічної діяльності Русова стає співавтором першого україномовного педагогічного журналу “Світло”, в якому “<...> зосереджує увагу на проблемах творення національної системи виховання і навчання <...>” [12, кн.1, 13].

Основними засобами формування громадянина у її творчості визначено:

- вивчення мови та літератури, народної творчості, історії, релігії (розуміння сучасних ідеалів народу (через національно-громадське виховання у школі – до всесвіту), створення школи у національному стилі (з історико-географічно-природничим музеєм, портретом Шевченка, рушниками) як сприяння розвитку патріотичних почуттів;

- національне та естетичне виховання (моральні завдання та обов’язки, ідея добра, формування духовних якостей);

- фізичний розвиток та трудове виховання (опанування народних ремесел);

- соціальне виховання (вплив батьків та оточення; вплив школи: учнівське самоврядування, робота та взаємовідносини в колективі; вплив різних соціальних організацій) та розвиток соціального інстинкту (від наслідування

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

найближчого оточення до власних ідеалів, до усвідомлення себе як частиною соціуму, так і окремою особистістю);

- громадянське виховання (розвиток добродієвості розуму, волі, хоробрості, справедливості; дотримання громадянських обов'язків як зв'язку особистості з суспільством).

Завдяки реалізації цих засобів у навчальному процесі школи відбуватиметься національне відродження (розвиток рідної мови, національної системи виховання, національної школи). “Кожен народ має утворити свою власну школу згідно з найголовнішими принципами педагогіки, але цілком своєрідну, національну школу, зі своїми особливими рисами, в своїх життєвих потребах і формах свого власного національного життя” [12, 1].

Головними напрямками громадянської освіти, за Русовою, є формування у дітей засобами народознавства і мови національної свідомості і самосвідомості, поваги до народу і самоповаги, гідності. В укладеному нею “Українському букварі по підручнику А. Потебні” (Полтава, 1917) – доповнений матеріал для читання з малюнками та українською поезією (вірші Шевченка, Щогольва, вірш “Рідна мова”). Пізніше нею були упорядковані й інші підручники: “Початкова географія” (1911), “Читанка” (1917), “Початковий підручник французької мови” (1918). Це був великий і сміливий крок у розвитку української мови. Ідеї громадянської освіти Софії Русової і нині не втратили своєї актуальності.

Три основи суспільного виховання: народність, християнство і наука, визначив один із основоположників педагогічної науки і народної школи у Росії К.Д. Ушинський. Велика заслуга педагога в тому, що педагогіку він розглядав у поєднанні з іншими науками (філософією, психологією, історією, анатомією і фізіологією людини) та практикою. Він на рівні з іншими вітчизняними педагогами відстоював ідею народної та громадянської освіти, основними складовими якої були викладання рідною мовою, вивчення літератури, історії та традицій. Він вважав, що суспільної системи народного виховання для всіх народів не існує не тільки на практиці, але й у теорії, адже “у кожного народу своя особлива національна система виховання, а тому запозичення одним народом в іншого виховних систем є неможливим”, хоча “досвід інших народів – дорогоцінна спадщина приналежна всім народам” [15, 39].

Головними чинниками формування громадянина, на його думку, є наука + виховання (принцип єдності навчання та виховання), базовані на ідеях

народності (поряд з ідеями морального та фізичного виховання). Він писав, що громадянські риси народжуються разом з людиною: “Почуття громадськості живе в кожному з нас, як і почуття егоїзму” [15, 95].

Велику оцінку здобула його стаття “Про народність у суспільному вихованні” (народність – основа патріотичного виховання, любові до свого народу і батьківщини і нічого спільного не має з шовінізмом, патріархальністю і релігійністю). “Є одна тільки загальна для всіх природжена схильність, на яку завжди може розраховувати виховання: це те, що ми називаємо народністю” [15, 36]. Він виступав за розвиток національної педагогіки і школи та ідей суспільного виховання (родина, школа, суспільство). Формування моральних якостей (моральний елемент виховання) вбачав через дотримання заповідей Божих: “Є тільки один ідеал досконалості, перед яким схиляються всі народності, це ідеал, наданий нам християнством” [15, 38]. Закликав педагогів особливо увагу звертати на вивчення рідної (російської) мови (без мови не існує нації), літератури, економіки, мистецтва, культури свого народу (зокрема народної творчості) та народів світу (полікультурність).

Чільне місце у системі навчання Ушинського відводиться вивченню рідної мови та природознавству. Впроваджений аналітико-синтетичний метод навчання грамоті використовується і нині.

Моральне виховання Ушинський розглядав як основу гармонійного розвитку особистості (розвиток патріотизму і гуманізму, чесності і правдивості, працелюбства, дисциплінованості, скромності, твердості волі і характеру, любові до батьківщини і народу). Фізичне ж виховання дитини повинно бути пов'язане з вивченням природознавства, анатомії і фізіології людини. Ці погляди педагога висвітлив у своїй книзі “Детский мир”.

Григорій Ващенко також займався проблемами громадянської освіти, а саме – через національне виховання. Базуючи свою творчість на філософії Ніцше (боротьба окремих індивідів між собою, перемога сильнішого), він також відстоював ідею “людини для держави”: “Кожен українець мусить бути свідомим того, що він є членом великої нації, яка своїми фізичними і психологічними властивостями відрізняється від інших народів і має своє національне покликання” [3, 172]. Чільне місце приділяє опису виховання патріотизму, зокрема засобами рідної мови. “Крім <...> історії, географії і красного письменства, виховання свідомої любові до Батьківщини мусить мати місце на годинах природознавства, фізики,

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

математики, а особливо на годинах співу (у змісті предметів, що дають підставу для розповідей про Батьківщину, а не штучно” [3, 207] (нині – суспільно-гуманітарний профіль).

Займатися вихованням молоді повинні передусім батьки, а також вчителі, церква і держава. Адже “загальнолюдські завдання розкриті у Новому Заповіті й творах кращих європейських педагогів; індивідуальні завдання випливають з природних властивостей кожної молодої людини і її здібностей; національні завдання диктує нам минуле і сучасне народу” [3, 171]. Саме поєднання родинного, шкільного, релігійного і суспільного виховання відіграють важливу роль у соціалізації дитини, сприяють адаптації, інтеграції та реалізації особистості у суспільстві.

Діти повинні з дитинства вчитися жити у суспільстві. Залучення їх до різноманітних дитячих і молодіжних організацій, як СУМ (Спілка української молоді) і ПЛАСТ зможе реалізувати основне завдання громадянської освіти, таке як виховання патріота, здатного відстояти свої погляди і боротися за політичну та культурну самостійність українського народу. Така особистість повинна навчитися долати у собі прояви “рабського страху”, який ускладнює її стосунки з суспільством, під впливом такого страху людина недовірлива, нещира, приховує свої думки і почуття. Це може бути страх перед батьками, між хлопцями і дівчатами. Таке “рабство пригнічує і розвиток творчих сил людини” [4, IV, 353]. Тому Ващенко пропонує батькам використовувати елементи спартанського виховання.

Велику роль педагог надавав традиціям, завдяки яким “зберігається і розвивається національна мова, без якої неможливе існування нації, зберігається релігія, звичаї, здобутки мистецької творчості, світогляд, народні ідеали – все те, що створює обличчя народу, що відрізняє його від інших народів” [1, 101]. Але виховуючи у молоді пошану до національних традицій та любові до Батьківщини – стихійної (неусвідомлена любов до рідної природи, звичаїв, мови, природи) і свідомої (вивчення рідної мови, історії, природознавства, уявлень, властивих народу), – варто враховувати і завдання сучасності (проблем державної і національної самостійності; відбудови України (промисловість, сільське господарство, торгівля); піднесення на високий рівень своєї духовної культури, освіти, науки й мистецтва; досягти рівня краще розвинених держав).

Отже, основним завданням громадянської освіти, на думку Ващенко, є – формування

особистості українського патріота, який повинен бути фізично здоровим, має дотримуватись норм християнської моралі, позбавленим шовінізму. Учитель української літератури, як і вчитель історії з метою патріотичного виховання мусять висвітлювати досягнення нашого народу в галузі культури, і цим прищеплювати пошану до своєї Батьківщини. На їх плечі педагог покладає і виховання на їх предметах чесноти, мужності і героїзму, життєрадості, пошани до батьків і старших, дисциплінованості і організованості, релігійності. Але водночас повинно бути враховане і прагнення дитини до самовдосконалення.

У педагогічній діяльності педагога та культуролога Івана Огієнка (митрополит Іларіон) “...> рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духовно зростає й цвіте нація, та рідномовна політика” [11, 5]. “Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу” [11, 7].

Він уважав, що при вихованні громадянина потрібно вчити його поєднувати особисті потреби з суспільними інтересами. Основними принципами виховання він називав виховання народності, природовідповідності, демократизації та гуманізації (милосердя, співчуття, любов до людей та Батьківщини). Великої уваги надає позакласній та позашкільній роботі, колективній праці як необхідним складовим суспільного виховання та виховання громадянської свідомості.

У своїй праці “Наука про рідномовні обов’язки: Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства” визначає обов’язки держави і громадянина. Серед них: допомога ближнім (матеріальна), покривдженням, слабшим духом.

Впроваджував ідеї громадянської освіти, рідної мови у рідній школі і Михайло Грушевський. Доречно згадати слова з його книги “Про українську мову і українську школу”: “...яке велике діло, щоб народ мав добру школу на своїй рідній мові, – без цього не може бути він просвіченим, заможним, щасливим... Треба горнутися до свого українського...”. Академік, історик, видатний дослідник історії української літератури та українського фольклору, відомий український громадський діяч другої половини XIX ст, та перший президент України М. С. Грушевський за життя встиг видати п’ять томів “Історії української літератури”, шостий зберігся в рукописі, величну книгу “Історія України-Руси”, “Автобіографію” та статтю “Про українську мову і українську школу”. Грушевський розповідає про історичне значення рідної мови і рідної школи, без

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

яких немислиме ні політичне, ні економічне, ані духовне відродження України. Порушені автором проблеми залишаються актуальними і сьогодні.

Висновки. Проблемам громадянської освіти надано чільне місце у працях багатьох відомих вітчизняних педагогів. Багато їх поглядів збігаються та взаємодоповнюються, завдяки чому вимальовується біль-менш цілісна картина бачення громадянської освіти – освіти для демократичного суспільства. У сучасних умовах ці ідеї дедалі більше одержують підтримку педагогічної громадськості та учнівської молоді України, а також служать взірцем наслідування для зарубіжних педагогів.

Перебудова у суспільстві, утвердження демократичних цінностей потребують істотних змін світогляду, самооцінки, самоусвідомлення кожного громадянина, становлення якого починається з усвідомлення себе особистістю з певними уявленнями про сучасне суспільство, політичний устрій, владу, уряд, політичні партії та рухи, що дає можливість бути активним й освіченим членом суспільства. Тому завданням громадянської освіти є формування світоглядних орієнтацій особистості, вироблення власної філософії життєдіяльності, самоідентифікації та самореалізації в економічній, соціальній, культурній, політико-правовій сфері, формування толерантності, полікультурності, гуманізму. Провідна роль у розв'язанні цих важливих завдань належить сучасному педагогу, рівень соціальної компетентності котрого (володіння знаннями суспільствознавчих галузей, закономірностей суспільного життя) є важливим чинником формування громадянськості учнів.

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Педагогічна газета “Пролівський вісник”, 1994. – 1994. – 191 с.

2. Ващенко Григорій. Виховання волі і характеру – підручник для педагогів. – Київ, вид. “Школяр”, 1999. – 385 с.

3. Ващенко Григорій. Твори, т.4. Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” –

“Фада” ЛТД, 2000. – 416 с. – 2003.

4. Ващенко Григорій. Твори, т.5. Хвороби в галузі національної пам'яті. – К., 2003.

5. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу, – К.: “Веселка”, 1991.– С.1.

6. Джерело педагогічної майстерності.. Громадянська освіта школярів. Науково-методичний журнал у 2-ох частинах. – Харків: ХОМІБО, 2005.

7. Макаренко А.С. Сочинения в 7-ми т. – М., 1960.

8. Маншталер О.В. Значення культурно-освітньої і педагогічної діяльності О. Духновича // Літературна та педагогічна спадщина О. Духновича. Тези доповідей та повідомлення про наукові сесії, присвяч. 100-річчю з дня смерті О. Духновича. – Ужгород, 1965.

9. Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ написал Александр Духнович, часть 1. Педагогія общая. – Львов, Типографія Інститута ставропольського, 1857.

10. Науменко Ф. І. Основи педагогіки О.В. Духновича / Лекції з історії педагогіки для студентів університету. – Львів, 1964.

11. Огієнко Іван. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехізіс для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. – Факс. Вид. – К.: АТ “Обереги”, 1994. – 72 с.

12. Русова Софія. Вибрані твори: У 2 кн. / За ред. С.І. Коваленко, Упоряд., передм., прим. С.І. Коваленко, І.М. Пінчук. – К.: Либідь, 1997.

13. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. – К., “Радянська школа”, 1976.

14. Тимошенко М.С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: Монографія / Передмова М. Г. Жулинського. – К.: Заповіт, 1990. – 231 с.

15. Ушинський К. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1998. – 224 с. – (Антологія гуманної педагогіки).

В КОЖНІЙ ФРАЗІ – ДУМКА

Дніпро широкий, пісня солов'їна
На каштанах голуба роса...
Рідний Київ – серце України,
Наша слава, гордість і краса

І. Нехода